

Samenvattingen van proefschriften

Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt Over pelgrimage, lopen en genezing

Ineke Albers

‘(...) on peut dire que la Bible est, d’une certaine façon, née des pèlerinages’, aldus Jean Chélini.¹ Deze uitspraak staat in schril contrast met de moeizame verhouding tot het fenomeen pelgrimage zoals jodendom en christendom die door de eeuwen hebben gehad. Dat de heilige boeken van deze twee tradities zouden zijn voortgekomen uit een activiteit die in beide tradities geldt als paradoxaal is niet vanzelfsprekend.

Pelgrimages naar heilige plaatsen komen in alle grote godsdiensten voor en ze kunnen met enig recht een universeel menselijk verschijnsel worden genoemd. Maar in jodendom en christendom vormen ze een anomalie: de joods-christelijke godheid is niet gebonden aan een vaste plaats, hij is alomtegenwoordig en altijd in de nabijheid van de gelovige. Tegelijkertijd bestonden er wel degelijk heilige plaatsen in Israël, niet alleen die van de Kanaänieten, maar ook die van Israël zelf. Dit patroon wordt herhaald in de geschiedenis van het christendom. Ook hier: in kerk en theologie wordt de alomtegenwoordigheid van God benadrukt, maar tegelijkertijd ontstaan er al in een vroeg stadium heilige plaatsen die druk worden bezocht. Daartegen wordt dan weer geprotesteerd door lieden die dat beschouwen als ‘geheel en al onchristelijk’. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de teruggang in kerkbezoek nog steeds niet tot staan gekomen, maar de bedevaartplaatsen melden jaar na jaar stijgende bezoekersaantallen. Daarnaast ontstaan er voortdurend nieuwe bedevaartsoorden, waarvan een aantal geen enkele kerkelijke binding meer heeft. Het ritueel van de pelgrimage dat de vroege christenen overnamen van de hen omringende culturen en dat door de eeuwen voor onenigheid heeft gezorgd, heeft niet alleen theologische kritiek en kerkelijke verboden overleefd, maar blijkt ook in een tijd waarin de kerken in de samenleving een marginale plaats vervullen, springlevend te zijn.

¹ I. ALBERS: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing* (Groningen / Tilburg 2007 = *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy* 5); prijs: € 45,-. Promotie: 12 januari 2007, Universiteit van Tilburg; promotores: prof.dr P. Post, prof.dr H. Kolk en prof.dr J. Janssen.

De eerste onderzoeksvraag is: Langs welke weg kan de pelgrimage (in concrete zin en niet alleen als metafoor) worden verbonden met de hedendaagse christelijke theologie?

Het is niet alleen deze ‘heilige plaats’ zelf, maar evenzeer de ‘weg’ die ernaar toe leidt en de ‘reis’ die over die ‘weg’ moet worden gemaakt, die onderdeel zijn van het ritueel. Al deze elementen vormen een onlosmakelijk onderdeel van de pelgrimage, maar de accenten verschillen. Soms lijkt de ‘weg’ het belangrijkste te zijn, en bepaalt de ‘heilige plaats’ alleen de reisrichting en het einddoel; soms lijkt alleen de ‘heilige plaats’ belangrijk en de reis er naar toe een obstakel dat zo snel mogelijk overwonnen moet worden. Meestal spelen zowel de ‘heilige plaats’ als ‘de heilige weg’ een eigen rol bij de pelgrimage.

Omdat het ritueel een universeel menselijk verschijnsel lijkt te zijn dat zelfs los van de context van een georganiseerde godsdienst kan voortbestaan, is de veronderstelling gerechtvaardigd dat er antropologische constanten in het spel zijn. Dat wil zeggen: de mens heeft in zijn biologie (een of meerdere) kenmerken meegekregen die hem predisponeren in bepaalde omstandigheden zijn toevlucht te nemen tot precies dit ritueel. Herman Vuijsje heeft het lopen – dus de voetreis over de ‘heilige weg’ – voorgesteld als een van deze antropologische constanten. Vuijsje liep van Santiago de Compostela terug naar Amsterdam en ervoer het dag-in-dag-uit lopen als heilzaam. Hij schrijft in dit verband: ‘Misschien is een pelgrimstocht heden ten dage dus een prima antidepressivum. (...) Het zou me niet verbazen als deze werking van de pelgrimstocht als antidepressivum ook in de Middeleeuwen al gold’. Een andere ‘beroemde’ wandelaar, Bruce Chatwin schreef: ‘Drugs are vehicles for people who have forgotten how to walk’.

De tweede vraag van dit onderzoek is: Heeft het lopen inderdaad het effect dat Vuijsje en Chatwin er aan toeschrijven, waardoor het kan functioneren als een van de antropologische constanten die de universele, hardnekkige, en alle religieuze verschillen overstijgende populariteit van het pelgrimsritueel gedeeltelijk zou kunnen verklaren?

Het onderzoek staat in de liturgiewetenschappelijke traditie van na de ‘antropologische wending’ in de theologie. Dat wil zeggen: literatuur afkomstig uit het gebied van de *Ritual Studies* wordt gebruikt ter verheldering van een theologisch probleem. Daarnaast wordt hier ook onderzoeksliteratuur uit verschillende disciplines van de *life sciences* gebruikt. Deze studie is daarmee niet alleen een onderzoek van de pelgrimage en het lopen, maar eveneens een exemplarische verkenning van de mogelijkheden methoden en resultaten van uiteenlopende disciplines in te schakelen bij theologisch onderzoek. In hoofdstuk VI wordt de mogelijkheid tot interdisciplinair onderzoek op het gebied van de *Ritual Studies*, de *life sciences* en de theologie in meer algemene zin verder verkend.

In hoofdstuk I wordt eerst aan de hand van een overzicht van de belangrijkste lijnen in het rituelenonderzoek een ‘ritueel model’ ontwikkeld dat leidt tot een driedelig ‘canvas’. Dat ‘canvas’ dient als basis voor de rest van het onderzoek. In hoofdstuk VI wordt het verder uitgebreid tot een meer algemeen interdisci-

plinair model voor theologisch onderzoek. Samenvattend kan worden gezegd dat het ‘rituele proces’ kan worden ingedeeld in drie ‘zones’: 1: rituele elementen; 2: rituelen; 3: wereldbeeld. In dit onderzoek worden de drie ‘zones’ als volgt ingevuld: zone 3: de christelijke wereldbeschouwing; zone 2: de pelgrimage als universeel ritueel; zone 1: (langdurig) lopen.

In de hoofdstukken II-IV wordt dan de eerste onderzoeksvraag behandeld. Die behandeling speelt zich geheel af op het niveau van het ‘wereldbeeld’.

In hoofdstuk II wordt een beknopt overzicht gegeven van de geschiedenis van de pelgrimage in het christendom. Christelijke pelgrimages waren in West-Europa qua vorm en inhoud, en ook wat hun functie binnen het kerkelijk bestel betreft, voortdurend aan verandering onderhevig: soms hadden ze alleen een functie als toevlucht in de nood, soms waren ze (quasi) onderdeel van het liturgisch jaar, soms dienden ze politieke doeleinden, soms werden ze gebruikt door de kerkelijke hiërarchie, soms door diezelfde hiërarchie bestreden. Maar meestal vervulden ze vele functies tegelijk. Niet alleen blijken pelgrimages een blijvend onderdeel van het christelijk leven te zijn, ze blijken ook voor alle rangen en standen van de maatschappij opportuniteit te bezitten. In een voortdurend proces van toe-eigeningen en benoemingen beweegt het fenomeen zich door de maatschappij. Telkens vindt het zijn *locus* in een ander segment van de samenleving en krijgt het een nieuwe invulling en nieuwe betekenissen, dient het nieuwe doelen, al naar gelang de noden van de tijd. De pelgrimage blijkt een rituele vorm te zijn die in zeer uiteenlopende omstandigheden kan worden ‘ingevuld’ met zeer uiteenlopende betekenissen.

In hoofdstuk III wordt nader ingegaan op de theologische inbedding van de pelgrimage. De onenigheid rond de pelgrimage blijkt een aspect te zijn van de strijd om wat ‘goed christendom’ mag heten, wat het ‘wezenlijke en bevrijdende’ van het christelijk evangelie is. Die strijd kan worden geduid als de strijd rond de vraag welke rituelen passend zijn in een christelijk wereldbeeld, en welke niet. Met andere woorden: welke rituelen zijn geschikt zijn om door middel van theologische reflectie te worden ‘bekleed’ met een christelijke betekenis en welke lenen zich daarvoor niet omdat ze niet zijn te verenigen met de essentie van het christendom? Door de eeuwen heeft men daarover van mening verschild, en door de eeuwen heeft dat een steeds wisselende canon opgeleverd. Een strikt tegenover elkaar stellen van liturgie en ‘volksreligiositeit’ als kwalitatief verschillende categorieën is in historisch perspectief onhoudbaar.

Het is de losmaking van de christelijke theologische reflectie en het christelijke wereldbeeld uit de context van lichamelijke processen, die in de achttiende eeuw heeft geleid tot een steeds groter corpus aan ‘volksreligiositeit’. Alle rituelen die niet ‘rationeel’ te verantwoorden waren, moesten verdwijnen. Steeds meer gebruiken en rituelen pasten niet meer in het abstracte filosofische wereldbeeld dat in de christelijke theologie werd ontwikkeld. Dat al die gebruiken en rituelen toch bleven bestaan weet men aan de ‘achterlijkheid’ van het ‘volk’. Opvoeding en opleiding in de vorm van een degelijke catechese zouden daarin verandering brengen. Dat is een misvatting gebleken.

In hoofdstuk IV wordt een voorstel gedaan voor een nieuwe theologische inbedding van de pelgrimage. Pelgrimage en genezing zijn door de eeuwen nauw verbonden begrippen geweest. Dat is het rechtstreekse gevolg is van de theologie van de kerkvaders. Vooral gedurende de middeleeuwen ging men vooral op pelgrimage om genezing te zoeken. Ook dat werd in de vroegmoderne tijd met de opkomst van de moderne geneeskunde beschouwd als 'bijgeloof'. Echter: ook de pelgrims van de eenentwintigste eeuw blijken nog in groten getale 'genezingservaringen' te hebben. Via het nieuwe geneeskundige vakgebied van de psychoneuroimmunologie lijkt een nieuwe verbinding tussen pelgrimage en genezing mogelijk.

Het is de psychoneuroimmunologie die op wetenschappelijke wijze de eenheid van de mens in ziekte en gezondheid aan het licht brengt. De visie op de mens als eenheid van lichaam en ziel/geest, die vanaf het Nieuwe Testament tot aan de Verlichting in verschillende gedaanten in het christendom overheerste, maar door het cartesiaanse Verlichtingsdenken werd vervangen door een dualistisch mensbeeld, kan via de psychoneuroimmunologie zowel theologisch als geneeskundig op het niveau van de eenentwintigste eeuw in ere worden hersteld. De huidige geneeskunde en de huidige theologie staan een soteriologie van de pelgrimage, anders dan de afgelopen drie à vier eeuwen het geval was, niet in de weg. Dat de geest lichamelijk is en het lichaam geestelijk, wordt door beide disciplines onderschreven. De ononderbroken historische lijn van met de pelgrimage verbonden genezingen – die vanaf de vroegmoderne tijd een probleem gingen vormen voor zowel de theologie als de geneeskunde – kan aan het begin van de eenentwintigste eeuw door de theologie en de geneeskunde weer opgepakt en bij de tijd gebracht worden. De genezing die moderne pelgrims ervaren, en waarover ze met niet minder enthousiasme berichten dan de middeleeuwers die genezen van een pelgrimage thuiskwamen, kan op medisch en theologisch valide wijze worden verbonden met het genezingsdiscours van de synoptische evangeliën.

In hoofdstuk V komt de tweede onderzoeksvraag aan de orde. Daarvoor wordt het niveau van het wereldbeeld verlaten en het niveau van de rituele elementen betreden. Het (hard)lopen blijkt in enkele niet-christelijke godsdiensten een belangrijke rituele betekenis te hebben (gehad). Vooral voor de inheemse volkeren van Noord- en Zuid-Amerika is het hardlopen een belangrijk element in vruchtbaarheidsrituelen. Men 'rent voor regen'. In enkele takken van het boeddhisme worden hardlopen en wandelen beschouwd als vormen van meditatie en staan als zodanig in hoog aanzien. Door de eeuwen heen hebben bovendien filosofen en andere intellectuelen een grote voorkeur aan de dag gelegd voor het wandelend denken. Henri Rousseau stelde zijn ervaringen met het wandelen op schrift en dat had mede tot gevolg dat er in de achttiende eeuw een ware wandelcultuur ontstond onder schrijvers. De Engelse tak van deze literaire wandelcultuur wordt in dit hoofdstuk nader belicht aan de hand van het werk van o.a. William Wordsworth. In Engeland verschenen ook de eerste essays over wandelen. Uit deze literatuur komt duidelijk naar voren dat het wan-

delen voor de auteurs niet slechts een uitje in de frisse lucht is, maar een ware levensnoodzaak vormt. Dat voert Aldous Huxley er toe het wandelen te vergelijken met kerkbezoek en de meerdaagse wandeltocht met een pelgrimage.

Ook moderne wandelaars en hardlopers uiten zich in religieuze termen over hun ervaringen met het wandelen en hardlopen. Roger D. Joslin komt als belijdend lidmaat van de *Episcopal Church* uit eigen ervaring tot de verregeande conclusie dat het hardlopen voor iemand met een zittend beroep een goed alternatief is voor de zondagse liturgie.

Aan de hand van neurowetenschappelijk onderzoek, met name met betrekking tot de processen in de basale ganglia, kunnen de mechanismen achter de spirituele betekenis van het lopen verhelderd worden. Lopen blijkt een vorm van ‘acute stress’, die het endorfinesysteem en het glutamaatsysteem activeert, en via die systemen het dopaminesysteem in het ventrale tegementum, dat de dopamineactiviteit in de nucleus accumbens verhoogt. Bij een negatief affect (chronische pijn, depressie) bewerkt deze dopamineactiviteit een normalisatie van het negatieve affect – genezing; is er sprake van een normale, pijn- en depressievrije situatie, dan bewerkt de dopamineactiviteit in de nucleus accumbens een verschuiving in het affect naar positief of euforisch – spiritualiteit.

Het lopen zou dus heel goed een van de antropologische constanten kunnen zijn die de pelgrimage tot zo’n krachtig en onverwoestbaar ritueel maken. Het kan met zijn genezende en spirituele kwaliteiten uitstekend dienen als een eerste aanzet tot een genezings-theologie van de pelgrimage.

In hoofdstuk VI komt het rituele model weer terug, en wordt dus teruggekeerd naar het ‘canvas’ van het onderzoek. Het interdisciplinaire onderzoeksmodel, dat is ontwikkeld aan de hand van het onderzoek van pelgrimage, lopen en genezing, krijgt hier een meer algemene invulling. De conclusie: *De life sciences* kunnen in de toekomst een bron van kennis en informatie gaan vormen voor de theologie. Wanneer theologen bereid zijn te aanvaarden dat ook de processen waar zij zich mee bezighouden een basis hebben in de hersenen, dat geloof en vertrouwen concrete veranderingen in de neuronale structuur teweeg brengen die vervolgens op moleculair niveau van invloed kunnen zijn op de toestand van het lichaam, dan liggen er nieuwe mogelijkheden voor het bedrijven van theologie, waarin ook aspecten van het menselijk bestaan betrokken kunnen worden die op dit moment nog geheel buiten het blikveld van de theologie vallen omdat ze niet worden erkend, of zelfs herkend, als religieus en daarom theologisch relevant. Daarmee zouden de blinde vlekken die de theologie tijdens de Verlichting heeft opgelopen opgeheven kunnen worden en het religieuze handelen de plaats kunnen krijgen die het toekomst. Het filosofische waterhoofd van de theologie zou daardoor onderbouwd kunnen worden met een stevig lichaam dat met twee benen op de aarde staat.

